

UOT 81 ' 367

<https://doi.org/10.59849/2218-4783.2026.1.155>

NƏHV ELMİNİN TƏŞƏKKÜLÜ VƏ İNKİŞAFI: RADİYYUDDİN ƏL-ASTARABADİ VƏ “ŞƏRHUL-KAFİYƏ” ƏSƏRİNİN KONTEKSTİNDƏ

THE FORMATION AND DEVELOPMENT OF THE SCIENCE OF SYNTAX: IN THE CONTEXT OF RADI AD-DIN AL-ASTARABADI AND HIS WORK “SHARH AL-KAFIYA”

Kübra VƏLİYEVƏ*

Ərəb dili İslam sivilizasiyasının formalaşması və inkişafı prosesində yalnız ünsiyyət vasitəsi kimi deyil, həm də elmi və mədəni düşüncənin əsas daşıyıcısı olmuşdur. İslam dininin yayılması ilə ərəb dili geniş coğrafiyada istifadə olunmağa başlamış, müxtəlif etnik və dil qruplarına mənsub xalqlar bu dil vasitəsilə dini və elmi biliklərə yiyələnmişlər. İslamın yayılması nəticəsində ərəb olmayan xalqların müsəlman aləmi ilə tanışlığı ərəb dilində “ləhn” hadisəsinə, yəni tələffüz və irab xətlərinə gətirib çıxarmışdır. Bu və buna bənzər xətlərin aradan qaldırılması zərurəti nəhv elminin meydana çıxmasına təkan vermişdir.

Bu istiqamətdə ərəb dilçiliyində meydana çıxan mühüm nüfuza malik əsərlərdən biri İbn əl-Hacibin (1175-1249) “əl-Kafiyyə” əsəridir. Bu əsər dilçilər tərəfindən yüksək qiymətləndirilmiş və müəllifin özü də daxil olmaqla, ərəb, fars və türk dillərində yüzdən çox şərhə mövzu olmuşdur. Mövcud şərhələr arasında Radiyyuddin əl-Astarabadinin (?-1287) “Şərhü Radi al-əl-Kafiyyə fi ilmin-nəhv val-irab” və Molla Caminin (?-1492) “əl-Fəvaidud-Diyaiyyə” adlı şərhləri elmi əhəmiyyəti və geniş yayılma dairəsinə görə xüsusilə seçilir.

Məqalədə nəhv elminin əsasının qoyulması məsələsində alimlər arasında mövcud olan fərqli yanaşmalar təhlil edilmişdir. Eləcə də XIII əsr ərəb dilçiliyinin görkəmli nümayəndələrindən biri olan Radiyyuddin əl-Astarabadinin həyatı, elmi fəaliyyəti və xüsusilə “Şərhul-kafiyyə” əsərinin nəhv elmi tarixindəki yeri, əsərin struktur xüsusiyyətləri, mövzuların sistemləşdirilməsi prinsipləri, əlyazma və çap nüsxələri geniş şəkildə araşdırılmışdır.

Müəllif belə qənaətə gəlir ki, “Şərhul-kafiyyə” əsəri İbn əl-Hacibin “əl-Kafiyyə”sinin elmi mövqeyini gücləndirmiş, həm ərəb dilçiliyində, həm də fars və türk mədəniyyətləri arasında yayılmasına və qəbuluna mühüm təsir göstərmişdir.

Açar sözlər: *Şərhul-kafiyyə, ərəb dilçiliyi, nəhv, İbn-əl-Hacib, Radiyyuddin əl-Astarabadi.*

In the formation and development of Islamic civilization, the Arabic language functioned not only as a means of communication but also as the principal vehicle of scientific and cultural thought. With the spread of Islam, Arabic began to be used across a vast geographical area, enabling peoples of diverse ethnic and linguistic backgrounds to acquire religious and scholarly knowledge through this language. The encounter of non-Arab peoples with the Muslim world gave rise to the phenomenon known in Arabic as *lahn* – errors in pronunciation and grammatical inflection (*i'rāb*). The necessity of eliminating such errors served as a catalyst for the emergence of the science of *nahw* (Arabic syntax).

One of the most authoritative works to appear in Arabic linguistics in this field is “*al-Kāfiya*” by Ibn al-Hājib (1175-1249). This work has been highly esteemed by linguists and, including commentaries by the author himself, has been the subject of more than one hundred commentaries written in Arabic, Persian and Turkic languages. Among the extant commentaries, “*Sharḥu Raḍī ‘alā al-Kāfiya fī ‘ilm al-naḥw wa-l-i'rāb*” by Raḍī ad-Dīn al-Astarābādī (d. 1287) and “*al-Fawā'id al-Diyā'iyya*” by Mollā Jāmī (d. 1492) are particularly distinguished for their scholarly significance and wide circulation.

This article analyzes differing scholarly approaches to the question of the establishment of *nahw*. It also provides a comprehensive examination of the life and scholarly activity of Raḍī ad-Dīn al-Astarābādī, one of the leading representatives of 13th-century Arabic linguistics, with particular emphasis on the place of his “*Sharḥ al-Kāfiya*” in the history of *nahw*. The structural features of the work, the principles underlying the systematization of its topics, and its manuscript and printed copies are examined in detail.

* AMEA Naxçıvan Bölməsi, E-mail: kubra.valiyeva@yahoo.com

ORCID: 0000-0001-5557-494X

The author concludes that “*Sharḥ al-Kāfiya*” strengthened the scholarly status of Ibn al-Ḥāḥib’s “*al-Kāfiya*” and played a significant role in its dissemination and reception not only within Arabic linguistics but also across Persian and Turkic cultural spheres.

Keywords: *Sharḥ al-Kāfiya, Arabic linguistics, syntax, Ibn al-Hajib, Radi ad-Din al-Astarabadi.*

GİRİŞ

Qurani-Kərim nazil olduqdan sonra bir sıra elmlərlə yanaşı, nəhv elmi də meydana çıxmış və inkişaf etmişdir. Nəhv elminin inkişafında ərəb olmayan müsəlman ölkələrinin nümayəndələrinin də əməyi çox böyükdür.

“Ləhn” hadisəsi nəhvin doğuşunu hazırlayan əsas amillərin başlanğıcında gəlir. “Ləhn, ərəb dilində aşkar olan tələffüzdəki doğru qaydanı tərk etmək, irab xətasına düşmək deməkdir. Bu cəhətdən ləhn ilə əlaqədar olaraq ərəb kəlamında ortaya çıxan yanlışlıq və tələffüz xətalrı, irabın öyrənilmə ehtiyacını meydana gətirmişdir” [Başçı, 2021, s. 5-6]. “Ləhn” probleminin fərqi nə varan dillər nəhv elmini yaratmaq ilə bağlı müəyyən tədbirlər görməyə başlamışdılar.

Nəhv elminin təşəkkülü və formalaşması haqqında alimlər arasında müxtəlif fikirlər mövcuddur. Alimlərin bir qismi nəhv elminin əsasını ilk dəfə Əbul-Əsvəd əd-Düəlinin (?-688), bəziləri isə Hz. Əlinin (?-661) qoyduğunu iddia edirlər.

İbn Ənbari Əbul-Əsvəddən bu rəvayəti nəql etmişdir: “Möminlərin əmiri Əli b. Əbi Talibin yanına gəldim və onun əlində bir kağız parçası olduğunu görərək: Ey möminlərin əmiri, bu da nədir? deyə soruşdum. Hz. Əli: “Mən insanların danışmaqları barədə dərin-dərin düşündüm və ərəb olmayan ünsürlərin qarışması ilə dilin pozulduğunu fərq edərək, onların müraciət edəcəkləri bəzi qaydalar qoymağa çalışdım” deyərək kağızı mənə verdi. Bu kağız parçasında “kəlam: isim, feil və hərfdir. İsim müsəmmadan xəbər verən şeydir. Feil özü ilə xəbər verilən şeydir. Hərf isə bir mənə üçün gəlməkdədir” yazılmışdır” [Yazquliyev, 2005, s. 3].

Lakin alimlərin əksəriyyətinin qənaətinə görə nəhv elminin ilk dəfə təməlini qoyan şəxs Əbul-Əsvəd əd-Düəlidir. Doktor Əbdürrəhman Başçının fikrincə “Ləhnin zərərini fərq edən ilk dilçi Əbul-Əsvəd əd-Düəlidir. O, ərəblərin və əcəmlərin iç-içə olduğunu, xalis ərəbcənin dəyişmə məruz qaldığını görmüş, bu dili düzəldəcək bəzi qaydaların tətbiqi üçün Əməvilərin İraq valisi Ziyaddan (?-673) icazə istəmişdir [Başçı, 2021, s. 6-7]. “Ziyad əvvəllər onun bu təklifinə qarşı çıxmışdır. Sonradan təbəələrindən biri Ziyadın yanına gəlmiş və onunla söhbət edərkən cümlədə qrammatik səhvə yol verərək niyyətini ifadə edə bilməmişdir. Bundan sonra vali Ziyad vəziyyətin ciddiliyini anlamış və Əbül-Əsvədi yanına çağıraraq demişdir: “Əvvəllər sənə qadağan etdiyim şeyi insanlara vəz et”. Və bunu deməklə onun nəhv qaydalarını yaratmasına zəmin hazırladı” [İbn Xəlliqan, h. q. 1398/ m. 1978, s. 536-537].

Əbül-Əsvədin ləhn probleminə qarşı ilk tədbiri Qurani-Kərimə nöqtələmə şəklində hərəkələrin qoyulması olmuşdur. “Əbül-Əsvəd əd-Düəlinin əsas hədəfi Quranı xətalı oxunuşdan xilas etmək və insanların ərəb dili tələffüzündəki xətalılarına maneə olmaq idi” [Tantavi, s. 31]. “Nəhvin əsası olan irab mövzusunə xidmət etməsi baxımından əd-Düəlinin Quranı nöqtə ilə hərəkələməsi elmi dairələr tərəfindən təqdir edilmişdir” [Başçı, 2021, s. 7].

“Ərəb kəlamını araşdırmaqla əldə edilən ya da ümumi nəticələrə çatmaq üçün qrammatik ölçülərə əsaslanan elmə nəhv adı verilmişdir. Ona bu adın verilməsinin səbəbi ilə bağlı müxtəlif rəvayətlər vardır. Bunlardan biri də Hz. Əliyə (?-661) aid edilən kəlamdır. Çünki O, Əbül-Əsvədə isim, feil və ərəb dilində bir neçə bab öyrəndəndə Düəli deyilənləri yazıb Hz. Əliyə təqdim etmişdir. O da bunun üzərinə “أَنْحُ عَلَى هَذَا النَّحْوِ – bu metodu izlə/buna yönəl” demişdir. Bu görüşü dəstəkləyən başqa bir rəvayətə görə də Əbul-Əsvəd insanlara: “أَنْحُوا نَحْوَهُ – bu üslubu/ üslulu izləyin” demişdir. Bu səbəblə dil qaydalarını göstərən bu elmə, nəhv adının verildiyi bildirilməkdədir” [Başçı, 2021, s. 7].

Akademik Vasim Məmmədəliyev isə ərəb dilçiliyinin təşəkkülü haqqında elm tarixində üç əsas fikri vurğulayır: “1. Ərəb dilçiliyi xaricdən təsir görməmiş, yerli zəmin əsasında yetişib inkişaf etmiş müstəqil bir elmdir. 2. Ərəb qrammatikası qədim yunan elminin, xüsusilə Aristotel məntiqinin təsiri altında yaranıb inkişaf etmişdir. 3. Ərəb dilçiliyi qədim hind qrammatika elminin təsiri nəticəsində təşəkkül tapıb formalaşmışdır” [Məmmədəliyev, 1985, s. 8-9].

Akademik Vasim Məmmədəliyev ərəb dilçiliyinin yaranmasını VII əsrdə yaşamış Əbul Əsvəd əd-Duəlinin adı ilə bağlamağı bir o qədər də düzgün hesab etmir. Dilçi alim yazır: “İslamdan əvvəl ərəb şair və natiqlərinin müsabiqəsi keçirildiyi Ukaz bazarında şeir, sənət məsələləri ilə yanaşı, dilə, üslubiyyətə aid müxtəlif mübahisələr, disputlar keçirildiyini də güman etmək olar. Çünki həmin mübahisələrdə oxunan şeirlər, qəsidələr təkcə məzmun gözəlliyinə görə deyil, eyni zamanda forma gözəlliyinə – dil və üslub xüsusiyyətlərinə görə də qiymətləndirilirdi. Natiqlik məharəti üçün isə gözəl üslub və dil rəvanlığı ən müqəddəm şərtlərdən biridir. İbn Faris yazır ki, nəhv və əruz elmləri qədimdə də məlum idi: zamanə alimləri dünyadan köçüb-getdikcə onlar da öz əhəmiyyətini itirib məhdudlaşdı. Sonra Əbul Əsvəd əd-Duəli ərəb qrammatika elmini, Xəlil isə əruzu bərpa etdi. Bizcə, X əsr aliminin bu sözündə böyük bir həqiqət vardır” [Məmmədəliyev, 1985, s. 14-15].

“İlk əvvəl sırf ərəb zəminində yaranan orijinal ərəb dilçiliyi, başqa elm sahələrində olduğu kimi, qədim dünyanın mədəni xalqlarının bilik təcrübəsindən yaradıcı şəkildə istifadə edərək inkişaf etmişdir. Bunun nəticəsində ərəb dilçiliyi nəzəri və metodoloji baxımdan daha da kamilləşmişdir” [Məmmədəliyev, 1985, s. 15].

Əsası deyilənlər şəkildə, bir neçə hadisəyə əsaslanaraq Bəsrə şəhərində yaranan nəhv elmi daha sonra Kufə, Bağdad, Misir və Əndəlisda böyüyüb inkişaf etmişdir. “VII əsrdə Bəsrə, Kufə, daha sonralar isə Əndəlis, Bağdad və Misir qrammatika məktəblərinin ətrafına toplanmış dilçilər ərəb dilini böyük bir səylə öyrənir, müxtəlif məsələlər barəsində ciddi elmi mübahisələr edirdilər” [Məmmədəliyev, 1985, s. 7]. Bu elmi mübahisələr nəticəsində ərəb dilçilərinin mülahizələri təkmilləşərək inkişaf etmiş və nəticədə nəhv elmini öyrənmək üçün bir neçə üsul yaranmışdır. Nümunə olaraq Bəsrə və Kufə qrammatika məktəbləri dilçilərinin nəhv qaydalarını öyrənmək üçün tərtib etdiyi səma, icma, qiyas, təqdir, rəvayət-nəql, təlil, istishabul-hal, şaz və s. metodları göstərmək olar. Sonrakı əsrlərdə yaranan qrammatika məktəblərinin nümayəndələri Bəsrə və Kufə məktəblərinin alimlərinin görüşlərindən istifadə etmişlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, ana dillərinin öyrənilməsində müasir ərəb qrammatiklərinin əksəriyyəti orta əsrlər dövründə yaşayıb yaratmış dilçilərdən irəli gedə bilməmiş, sələflərinin mülahizələrini fərqli şəkildə təkrar etmişlər.

Ərəb qrammatika məktəblərinin adı çəkilən görkəmli alimləri nəhv elminə aid orijinal mülahizələr irəli sürərək məşhur kitablar ərsəyə gətirmişlər. Ərəb dilçiliyində böyük nüfuza malik əsərlərdən biri də İbn əl-Hacibin (1175-1249) “əl-Kafiyyə” adlı əsəridir.

Məşhur nəhv alimi İbn əl-Hacibə (1175-1248) böyük nüfuz qazandıran əsərləri içərisində “əl-Kafiyyə” əsərinin xüsusi yeri vardır. “Əl-Kafiyyə” əsəri dilçilər tərəfindən çox bəyənmiş və ona İbn əl-Hacibin özü də daxil olmaqla ərəb, fars və türk dillərində yüzdən artıq şərh yazılmışdır. Həmçinin əsərin 9-a yaxın ixtisarı, 12-yə yaxın da irabı olunmuşdur. “Bu şərhlərin sayı yüz əlliyə çatır. Həmçinin bu şərhlər üzərinə də çox sayda haşiyə, haşiyələr üzərinə də təliqlər yazılmışdır” [Yazquliyev, 2005, s. 20]. “İbn əl-Hacibin öyrətmək məqsədi ilə mənzum əsərləri yanında tabaqat kitablarında bəzi qitələrinə də rast gəlinir. Bunlar əslində şair olmayan alimlərin yazdıqları kimi təkəllüflü (suni) şeirlərdir. Beləliklə, “əl-Kafiyyə”-sini “əl-Vafiyyə” adı ilə mənzum hala gətirdikdən sonra başa düşülmədiyini görüb özü onu şərh etməyə məcbur olmuşdur” [İslam Ensiklopediyası, 1992, s. 57].

Mövcud şərhlər arasında Radiyyuddin əl-Astarabadinin (?-1287) “Şərhu Radi əl-əl-Kafiyyə fi ilmin-nəhv val-irab” şərhli və Molla Caminin (?-1492) “əl-Fəvaidud-Diyaiyyə” şərhli elmi əhəmiyyəti və yayılma dairəsinə görə daha çox məşhurdur.

RADIYYUDDİN ƏL-ASTARABADİ VƏ “ŞƏRHUL-KAFİYƏ” ƏSƏRİNİN ELMİ DƏYƏRİ

Bağdad qrammatika məktəbinin görkəmli nümayəndəsi olan Radiyyuddin Məhəmməd bin Həsən əl-Astarabadi əl-Ğaravi əs-Səmnai (əS-Səmnaki) ən-Nəcəfi (?-1287) elmi ilə ad qazanan məşhur dilçi alimlərdən biridir. Mənbələrdə əl-Astarabadi haqqında az məlumat vardır. “Radi Astarabad şəhərində təqribən h. q. 624-cü ildə (miladi 1227) anadan olmuşdur. Astarabad İranın şimalında Rey və Xorasan arasında, Təbəristanda böyük bir şəhərdir. Radinin anadan olduğu yeri Astarabada nisbətən əl-Astarabadi ləqəbi ilə adlandırılmışdır” [Başçı, 2021, s. 54]. Astarabad (indiki Gürqan) İran İslam Respublikasının elmi mühiti ilə tanınan tarixi şəhərlərindən biri olmuşdur.

Mənbələrdə onun uşaqlıq və təhsil illəri barədə geniş məlumat yoxdur. Alimin ən məşhur ləqəbi “Nəcmul-əimmə” (İmamların ulduzu) olmuşdur. O, həmçinin “Radiyyuddin”, “Nəcmuddin”, “Nəcmul-millə”, “ən-Nəcəfi” kimi ləqəblərlə də tanınmışdır. Həmçinin mənbələrdə nəhv, sərf və məntiq sahələrindəki elminə görə Nəhvi, Sərfi və Məntiqi kimi nəşəblərə də malik olduğu görülməkdədir.

Radiyyuddin əl-Astarabadi elmi fəaliyyətinin mühüm mərhələsini İraqda, xüsusilə Nəcəf şəhərində keçirmişdir. Mənbələrin verdiyi məlumata görə, “Şərhul-Kafiyyə” əsərini də məhz Nəcəfdə qələmə almışdır. Alim nəhv, sərf, məntiq və bəlağət sahələrində dərin biliyə malik olmuş, çoxsaylı tələbələr yetişdirmişdir. Onun şiə məzhəbinə mənsub olduğu qeyd edilsə də, bu məsələ elmi fəaliyyətinə kölgə salmamışdır.

Mənbələrdə Radiyyuddin əl-Astarabadi haqqında məlumatın az olması diqqəti cəlb edir. İmam Suyuti belə onun bioqrafiyası ilə bağlı geniş məlumat əldə edə bilmədiyini etiraf etmişdir: “Onun adına və bioqrafiyasına aid heç bir şeyə vəqif olmadım” [Başçı, 2021, s. 56]. Tədqiqatçılar bunu alimin daha çox əsərləri ilə tanınması və şəxsi həyatının tarixçilər tərəfindən kifayət qədər qeyd olunmaması ilə izah edirlər.

Mənbələrdə Radiyyuddin əl-Astarabadi haqqında məlumatlar daha çox onun sərf, nəhv və bəlağət elmi sahəsində yazdığı əsərləri barədədir. Müəllifin elmi irsinə “Şərhul-Kafiyyə” (شرح الكافية), “Şərhul-Şafiyyə” (شرح الشافية), “Nəzmul-ləalil-mubdəa fi sıfatil-kitəbət-il-muxtəra” في نظام اللاعال المبدع في (حاشية على شرح “Haşiyyə alə Şərhi Təcridil-Aqaidil-cədidə vəl-Haşiyyətil-qadimə” (حاشية التجريد العقائد الجديدة), “Haşiyyə alə Şərhil-Cəlaluddin əd-Dəvvani li Təhzibil-məntiq vəl-kəlam” (حاشية على شرح الجلال الدين الذواني لتهديب المنطق والكلام) və “Şərhul-Qasaidis-səbil-Aləviyyat li ibn Əbil-Hadid” (شرح القصائد السبيل العلويّات لابن أبي الحديد) kimi mühüm elmi əsərlər daxildir.

Radiyyuddin əl-Astarabadiyə daha çox nüfuz qazandıran əsəri “Şərhul-Kafiyyə”dir. Əsər “Şərhur-Radi”, “Şərhul-Kafiyyə li İbnil-Hacib fin-nahv”, “Şərhur Radi aləl-Kafiyyə fi ilmin-nəhv val-irab” və s. adlarla tanınsa da daha çox “Şərhul-Kafiyyə” adı ilə məşhur olmuşdur. Əl-Astarabadi əsərində dilçilərin elmi fikirlərini cəm edərək yeni görüşlər irəli sürmüşdür. Əl-Astarabadi “Şərhul-Kafiyyə”ni yazarkən bir sıra mütəxəssisdən təsirlənmiş və eləcə də özündən sonrakı dilçilərə (əs-Suyuti, əl-İsfərayini, əl-Bağdadi, əd-Dusuki və b.) də öz görüşləri ilə nümunə olmuşdur. O, “Şərhul-Kafiyyə” əsərini yazarkən istifadə etdiyi əsas mənbələr Sibəveyhinin “əl-Kitab”, Zəməxşərinin “əl-Mufasssal” və əl-Farisinin “əl-İdah” adlı əsərləridir.

“Şərhul-Kafiyyə” əsəri bir çox alimin tərifini qazanmışdır. Bir sıra alim Radiyyuddin əl-Astarabadinin elmi, əxlaqı və şəxsiyyəti, eləcə də onun “Şərhul-Kafiyyə” kitabı haqqında yüksək fikirlər söyləmişlər. “Şərhul-Kafiyyə” əsərini təhlil edən alimlərdən biri də əS-Suyuti olmuşdur. Görkəmli dilçi alim Cəlaləddin əS-Suyuti bu əsəri yüksək qiymətləndirərək yazır: “Şərhul-Kafiyyə” əsəri sadəcə bir kitab haqqında yazılmış şərh deyil, əksinə müstəqil bir nəhv kitabı və sağlam bir analiz məhsuludur. Elm adamları bu kitaba böyük maraq göstərmiş və əldən-ələ dolaşmışdır. İndiki və əvvəlki alimlər araşdırmalarında və əsərlərində ondan istifadə etmişlər” [Vəliyeva, 2025, s. 14].

Radiyyuddin əl-Astarabadi özündən əvvəl yaşamış dilçilərin elmi görüşlərini dərindən araşdıran və bunları təhlil edəcək dərəcədə yüksək biliyə sahib alimdir. Əl-Astarabadi əsərində Bəsrə

(Xəlil ibn Əhməd, Sibəveyhi, əs-Səqafi, Əbu Əmr bin əl-Əla, əl-Mazini, əl-Əxfəş əl-Kəbir, əl-Əxfəş əl-Əvsat, əl-Mübərrid və b.), Kufə (əl-Kisai, əl-Fərra, İbn əs-Sikkit və b.), Bağdad (İbn Keysan, əz-Zaccaci, əl-Farisi, Əz-Zəməxşəri, İbn Yəiş və b.), Misir (İbn Babəşaz, İbn Bərri, İbn əl-Hacib və b.) və Əndəlis (əş-Şələvbin, əl-Əndəlusi, İbn Malik və b.) məktəblərinin nümayəndələrinin görüşlərinə diqqət verərək əsərində onların adını çəkmişdir. “Haradasa bütün mövzuların müzakirəsində Xəlil və Sibəveyhinin görüşlərini nəql etmişdir” [Başçı, 2021, s. 60]. Radiyyuddin əsərində özünəməxsus metod yaradaraq dilçilərin bir qisminin görüşlərini özünəxas izahları ilə qəbul və ya rədd etmişdir. “Bəsre qrammatika məktəbi dilçilərindən başlayaraq yaşadığı dövrə qədər nəhv sahəsində şöhrət qazanmış bir çox nəhvçinin Radi şərhində zikr edilməsi bu əsərin az qala bir nəhv ensiklopediyası mövqeyində dilçilər arasında qəbul olunmasına səbəb olmuşdur” [Başçı, 2021, s. 61].

Əl-Astarabadi İbn əl-Hacibin “əl-Kafiyə” əsərinə yazdığı “Şərhul-Kafiyə” ilə nəhv elminə yeni elmi nəfəs gətirmişdir. O, yalnız izah edici mövqe tutmamış, eyni zamanda tənqidi və analitik yanaşma sərgiləmişdir. Əl-Astarabadi müxtəlif qrammatika məktəblərinin fikirlərini müqayisə etmiş, elmi arqumentlər əsasında öz mövqeyini əsaslandırılmışdır. “Sahəsində ad qazanmış bir sıra alimin də bildirdiyi kimi o, nəhv elmində dərin araşdırmaya və biliyə sahibdir. Onun bu xüsusiyyəti dil məsələləri ilə bağlı ərsəyə gətirdiyi əsərlərdə aşkar şəkildə nəzərə çarpmaqdadır. Xüsusilə “Şərhul-Kafiyə” adlı əsəri nəhv elmi sahəsində haqlı bir şöhrət əldə etmişdir. Ərəb dili sahəsindəki elmi müzakirəsi, əsərində mühüm fikir sahiblərinin adını çəkməsi, onları uyğunluq və zəiflik cəhətdən təhlil etməsi, bu mövzuda güclü və dərin bir anlayışa sahib olduğunun işarətidir” [Başçı, 2021, s. 57-58].

“Bir rəvayətdə İraqın Nəcəf şəhərində, bəzi qaynaqlara görə isə Mədinədə yazıldığı söylənilən “əl-Kafiyə” şərhinin təlif tarixi ilə bağlı h. q. 683-cü il (1284), h. q. 686-cı il (1287), h. q. 688-ci il (1289) kimi fərqli görüşlər iddia olunmaqdadır” [Başçı, 2021, s. 62].

“Nəhv elmi tarixində ad qazanmasına baxmayaraq elm aləmində Radi və əsəri hicri səkkizinci əsrə qədər tanınmamış və adından bəhs edilməmişdir. Ölümündən təxminən yüz il keçəndən sonra şərh nəhv sahəsində ad qazanmışdır. Bu kontekstdə əl-Bakainin (?-885/1480) “Munasabatul-Quran” adlı əsərində zikr etdiyi və ondan əl-Bağdadinin nəql etdiyi ifadə belədir: “Şərh Əcəm diyarından Misir diyarına Əbu Həyyan və İbn Hişamdan sonra nəql edilməmişdir”. Başqa sözlə isə “Hizanətul-ədəb”də bildirildiyinə görə, bu şərh ancaq Əbu Həyyan və İbn Hişamdan sonra Misirə nəql edildiyi xəbəri verilir” [Başçı, 2021, s. 61].

“Şərhul-Kafiyə” sintaksis və morfologiya məsələlərinin geniş təhlili ilə seçilir. Əsərdə qrammatik qaydaların tətbiq imkanları konkret dil nümunələri əsasında göstərilmiş, elmi diskussiya müstəvisində təqdim edilmişdir. Bu baxımdan əsər yalnız şərh deyil, müstəqil elmi tədqiqat kimi dəyərləndirilir.

Radiyyuddin əl-Astarabadi “Şərhul-Kafiyə” əsərində İbn əl-Hacibin “əl-Kafiyə” əsərində təqdim olunan qrammatik mövzuların sistemləşdirilmə prinsipinə sadıq qalmışdır. Belə ki, “əl-Kafiyə” əsərində qrammatik mövzular “isim”, “feil” və “hərf” kateqoriyalarını əhatə edən üç əsas başlıq altında tərtib edilmiş, hər bir əsas başlıq isə öz növbəsində çoxsaylı alt bölmələrə ayrılaraq mövzuların ardıcıl və mərhələli şəkildə təqdim olunmasını təmin etmişdir. Əl-Astarabadi də “Şərhul-Kafiyə” əsərində bu struktur prinsipi qoruyaraq nəhv mövzularının izahına başlamazdan əvvəl İbn əl-Hacib tərəfindən irəli sürülmüş qrammatik qaydaları qeyd etmiş, daha sonra isə öz elmi mülahizələrini əlavə edərək mövzuları ətraflı şəkildə təhlil etmişdir. “Mövzuları izah edərkən istifadə etdiyi الَّذِي أَرَى (mənim fikrimcə), فَقُول (biz deyirik), قَوْلُنَا (bizim görüşümüz) kimi ifadələr müəllifin şəxsi mövqeyini aydın şəkildə göstərir” [Yazquliyev, 2005, s. 62]. Dilçi alimin qrammatik izahlar zamanı tətbiq etdiyi metodoloji yanaşma və elmi baxışları əsərdə ardıcıl şəkildə əks olunmuşdur.

Radiyyuddin əl-Astarabadi mövzuları izah edərkən Quran ayələrinə, hədislərə, klassik ərəb poeziyasına və müxtəlif qəbilə ləhcələrinə müraciət etmişdir. “Əsərdə iyirmi dörd ayə, on üç şeir nümunəsi və səkkiz atalar sözündən istifadə olunmuşdur” [Yazquliyev, 2005, s. 18].

“ŞƏRHUL-KAFİYƏ” ƏSƏRİNİN ƏLYAZMA NÜSXƏLƏRİ VƏ MƏTNŞÜNASLIQ BAXIMINDAN ƏHƏMİYYƏTİ

“Şərhul-Kafiyyə” əsəri həm əlyazma, həm də çap nüsxələri şəklində müxtəlif ölkələrin kitabxana, institut və fondlarında mühafizə olunur. Türkiyə, Misir, İran, Hindistan, Rusiya və Avropa ölkələrində əsərin çoxsaylı nüsxələri mövcuddur. Osmanlı dövründə İstanbulda bir neçə dəfə nəşr edilmişdir. “Əsərin Türkiyədə olan əlyazması əsildir. Əlyazma Türkiyənin Süleymaniyyə kitabxanasında Dəməd İbrahim kitab rəfində 1066 şifrəsi altında mühafizə olunmaqdadır” [Vəliyeva, 2023, s. 167]. Əsərin çap nüsxələri üzərində çox dəyişikliklər edilmişdir. Belə olan halda əsərin əslilə kopyası arasında kəmiyyət baxımından fərqlər meydana gəlmişdir.

Azərbaycanda isə “Şərhul-Kafiyyə” əsərinin çap nüsxələri AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda [Əl-Astarabadi, h. q. 1305/m. 1887, cild 1; Əl-Astarabadi, h. q. 1305/m. 1887, cild 2] və AMEA Naxçıvan Bölməsi Əlyazmalar Fondunda [Əl-Astarabadi, h. q. 1268/m. 1851, cild 1; Əl-Astarabadi, h. q. 1268/m. 1851, cild 2] qorunub saxlanılır. Bu nüsxələr paleoqrafik və tekstoloji baxımdan mühüm elmi əhəmiyyət daşıyır. “Şərhul-Kafiyyə”nin müxtəlif dövrlərə aid əlyazma nüsxələrinin mövcudluğu əsərin geniş yayılmasını və elmi dövriyyədə mühüm yer tutduğunu göstərir. Qeyd olunan əlyazmaların paleoqrafik və mətnşünaslıq baxımından öyrənilməsi nəhv elminin tarixi inkişaf mərhələlərinin araşdırılmasında mühüm mənbə rolunu oynayır.

Müasir dövrdə Radiyyuddin əl-Astarabadi və onun “Şərhul-Kafiyyə” əsərinin tədqiqi sahəsində bir sıra alimlərin fəaliyyəti xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu istiqamətdə dr. Abdurrahman Başçının “Şerhu’r-Radi ale’l-Kâfiye ve Şerhu İsâm ‘ale’l-Kâfiye adlı nahiv eserlerinin metodoloji açıdan mukayesesi”, dr. Amanmırat Yazquliyevin “Esterabadi ve Şerhul-Kafiyesi işığında nahiv ilmindeki yeri”, dr. Həsən bin Məhəmməd bin İbrahim əl-Hafizinin “Şərhur-Radi li Kafiyyə İbnil-Hacib” və dr. Yusif Həsən Ömərini “Şərhur-Radi aləl-Kafiyyə” adlı tədqiqat əsərləri xüsusilə qeyd olunmalıdır. Bu tədqiqatlar əsərin metodologiyasını, elmi yanaşmasını və nəhv elminə verdiyi töhfələri üzə çıxarmışdır.

NƏTİCƏ

Beləliklə, aparılan araşdırmalardan aydın olur ki, nəhv elmi Qurani-Kərimin nazil olması ilə əlaqədar olaraq yaranmış zəruri bir elmi sahə olmaqla yanaşı, ərəb dilinin düzgün anlaşılması, qorunması və gələcək nəsillərə ötürülməsində mühüm rol oynamışdır. “Ləhn” probleminin meydana çıxması ərəb dilçilərini sistemli qaydalar formalaşdırmağa sövq etmişdir.

Bu istiqamətdə meydana çıxan dəyərli əsərlərdən biri də Radiyyuddin əl-Astarabadinin “Şərhul-Kafiyyə”sidir. Bu əsərin nəhv elminin nəzəri-metodoloji əsaslarının möhkəmlənməsində mühüm əhəmiyyəti olmuşdur. Radiyyuddin əl-Astarabadinin irsi və xüsusilə “Şərhul-Kafiyyə” əsəri gələcək tədqiqatlar üçün aktual və perspektivli elmi mənbə kimi dəyərləndirilməlidir.

ƏDƏBİYYAT

Başçı, A. (2021). *Şerhu’r-Radi ale’l-Kâfiye ve Şerhu İsâm ‘ale’l-Kâfiye adlı nahiv eserlerinin metodoloji açıdan mukayesesi*. Ekin basım yayın dağıtım.

Əl-Astarabadi, R. (h. q. 1305/m. 1887). *Şərhul-Kafiyyə fin-nəhv* (1-ci cild). AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. Şifr: XVI-1741/5969.

Əl-Astarabadi, R. (h. q. 1305/m. 1887) *Şərhul-Kafiyyə fin-nəhv* (2-ci cild). AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. Şifr: XVI-1741/5969.

Əl-Astarabadi, R. (h. q. 1268/m. 1851) *Şərhur-Radi aləl-Kafiyə fi ilmin-nəhv val-irab* (1-ci cild). AMEA Naxçıvan Bölməsi Əlyazmalar Fondu. Şifr: D-44/264.

Əl-Astarabadi, R. (h. q. 1268/m. 1851)) *Şərhur-Radi aləl-Kafiyə fi ilmin-nəhv val-irab* (2-ci cild). AMEA Naxçıvan Bölməsi Əlyazmalar Fondu. Şifr: D-44/264.

İbn Xəllican, Əbul-Abbəs, Ə.B. (h. q. 1398/ m. 1978) *Vəfəyətul-Əyan*. (Abbəs İ., Türkcəyə çevirən). Dərus-sadr.

İslam Ensiklopediyası. (1992). Məcl. İbn əl-Hacib (21-ci cild). T.D.V.

Məmmədəliyev, V.M. (1985). *Ərəb dilçiliyi, ali məktəb dərsləri*. Maarif.

Tantavi, M. *Nəşəatun-nəhv və tarixi əshərin-nuhat* (2-ci nəşr). Dərul-məarif.

Vəliyeva, K. (2023). “Şərhul-Kafiyə” əsərinin dünya kitabxanalarında mühafizə olunan əlyazma və çap nüsxələri. *AMEA Naxçıvan Bölməsinin Elmi əsərlər jurnalı* (ictimai və humanitar elmlər seriyası), 19 (1), s. 165-170.

Vəliyeva, K. (2025, oktyabr 15). Ərəb dilçiliyinə aid dəyərli çap kitabı. “525”-ci qəzet, s. 14.

Yazquliyev, A. (2005). *Esterabadi və Şərhul-kafiyəsi işığında nahiv ilmindeki yeri* [Doktorluq dissertasiyası, Uludağ Universiteti]. Sosial Bilimlər Doktora Tezleri. <http://hdl.handle.net/11452/9067>

(Filologiya elmləri doktoru Fərman Xəlilov tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlkin variant 14.01.2026

Son variant 24.02.2026